

Op zoek naar je innerlijk kompas

Een nieuwe gespreksmethode voor moreel beraad

Dick Kleinlugtenbelt

DAMON

Inhoud

Inleiding	7
Hoofdstuk 1 Moreel beraad: drie gangbare gespreksmethoden	13
Inleiding	13
1.1 Achtergrond: de opkomst van moreel beraad	13
1.2 Overeenkomsten en verschillen in beschrijvingen moreel beraad	16
1.3 De grondslagen van drie gespreksmethoden	20
1.3.1 Typering van de drie gespreksmethoden	20
1.3.2 De Nijmeegse methode	22
1.3.3 De dilemmamethode	24
1.3.4 De socratische methode	28
1.4 Vergelijking van de drie gespreksmethoden	32
Conclusie	35
Hoofdstuk 2 Foucaults ethiek	38
Inleiding	38
2.1 Drie perioden in Foucaults werk	38
2.2 Centrale concepten in Foucaults late werk	41
2.2.1 Het concept <i>zelfzorg</i>	41
2.2.2 Zelfzorg in Plato's <i>Alcibiades</i> en bij Seneca	43
2.2.3 Vier aspecten van zelfzorg	45
2.2.4 Het concept <i>parrèsia</i>	50
2.2.5 Het concept <i>ethos</i>	57
2.3 Foucaults ethiek van de zelfzorg als vrijheidspraktijk	58
2.3.1 Ethiek als vrijheidspraktijk	58
2.3.2 Vier ethische activiteiten	61
Conclusie	66
Hoofdstuk 3 De innerlijk kompas methode	69
Inleiding	69
3.1 Ontwikkeling van de innerlijk kompas methode	69
3.2 Zelfonderzoek bij Seneca	71
3.2.1 De activiteiten in Seneca's zelfonderzoek	72
3.2.2 Gemoedsrust	74

3.3	De stappen van de innerlijk kompas methode	75
3.4	De rol van vrij en openhartig spreken	79
3.5	De gespreksmethode als vrijheidspraktijk	81
	Conclusie	86

Hoofdstuk 4 Een moreel beraad volgens de innerlijk kompas methode		88
Inleiding		88
Het moreel beraad: opa als raadsman		89
Stap 1: Introductie		89
Stap 2: Inkeer in jezelf: een zelfoefening		90
Stap 3: Keuze van de casus(inbrenger) en presentatie van de casus		94
Stap 4: Verplaatsing en inleving in de casus(inbrenger) en bepaling van wat ethische zorg nodig heeft		96
Stap 5: Gezamenlijk onderzoek		98
Stap 6: Nagesprek: afronding en evaluatie		104
Conclusie		106

Hoofdstuk 5 De relevantie van Foucaults ethiek en de innerlijk kompas methode voor moreel beraad		108
Inleiding		108
De meerwaarde van Foucaults ethiek		115
Foucaults ethiek en de innerlijk kompas methode: drie thema's		121
Een terugblik op de twee ervaringen uit de inleiding		127
Conclusie		129

Dankwoord		131
Literatuur		133
Over de auteur		139

Inleiding

De afgelopen jaren is er een groeiende belangstelling voor morele kwesties en hoe die te bespreken in werk gerelateerde situaties. Dit is niet meer beperkt tot de gezondheidszorg, ook in andere sectoren van de samenleving vindt er reflectie op morele kwesties plaats. Moreel beraad is een overkoepelend begrip voor diverse vormen van systematische ethische reflectie op concrete ervaringen. Die reflectie vindt veelal plaats aan de hand van een morele vraag en onder leiding van een gespreksleider. Moreel beraad is heel praktisch en concreet. Het gaat over alledaagse morele ervaringen of kwesties. Integriteit of een andere waarde worden niet theoretisch, maar in een ervaringsvoorbeeld onderzocht. Het beraad wil ook dialogisch zijn. Dan denken de deelnemers met elkaar mee, niet tegen elkaar in, verhelderen verschillen in standpunten en proberen deze verschillen te overbruggen.

Vanuit mijn ervaringen als gespreksleider en opleider tot gespreksleider moreel beraad liep ik tegen twee moeilijkheden op, die me puzelden. Deze twee moeilijkheden waren de aanleiding om dit boek te schrijven. Ze hebben beide te maken met de rol van vrijheid in moreel beraad. De eerste moeilijkheid deed zich voor in mijn rol als gespreksleider moreel beraad. Ik herinner me nog goed hoe moeilijk het was om deelnemers aan moreel beraad een vrije, onderzoekende houding te laten aannemen, zodat ze nieuwsgierig worden, openstaan voor de mening van anderen en de morele kwestie vrij, zonder oordelen vooraf, kunnen onderzoeken en hun standpunten wegeen. Ze kwamen vaak te snel in oordelen terecht, of in oplossingen of discussies die het morele onderzoek belemmerden. Ik ging vervolgens in mijn rol als gespreksleider letten op de momenten dat de vrijheid verstoord, belemmerd of geblokkeerd werd en zag dat er allerlei oorzaken kunnen zijn. Deelnemers zijn tijdens het moreel beraad bezig met andere zaken, zoals in de agenda bladeren (hoe makkelijk worden we afgeleid?), ze zijn geremd of voelen angst om vrijuit te spreken (hoe kwetsbaar zijn we?), zijn bevangen door allerlei zaken, zoals emoties, vooroordelen en belangen (wanneer nemen emoties, vooroordelen en belangen ons in beslag?), dragen oplossingen aan die niet onderzocht zijn (wanneer worden we ongeduldig?), komen in discussies terecht (waarom willen we gelijk

hebben?) en praten over de morele kwestie, los van de feiten (hoe kan het onderzoek gericht blijven op de feiten?).

De deelnemers stonden vaak niet vrij in morele kwesties, dat wil zeggen op een manier waarop emoties, vooroordelen, het ongeduld, het gewicht van de feiten, kwetsbaarheden en belangen ook onderzocht konden worden. Ze keken vaak meer naar de kwestie en de meningen van anderen, dan naar de manier waarop ze er zelf in stonden. Mijn vraag was: kunnen de deelnemers worden gestimuleerd tot zelfonderzoek? Kan het een uitdaging zijn voor de gespreksleider moreel beraad om die vrije houding te laten ontstaan en vast te houden bij de deelnemers? Wat is hiervoor nodig? En om welk soort vrijheid gaat het en hoe verwerf en bescherm je die vrijheid? We komen er in hoofdstuk 4 op terug aan de hand van een casus. Het onderwerp is hier *vrijheid in de zelfbetrekking, een zelfreflexieve houding*. Is dat een kwestie van aanleren van gespreksvaardigheden, zoals het vermijden steeds weer “ja, maar” te zeggen en het te vervangen door “ja, en”, actief te luisteren of vragen te stellen in plaats van eigen meningen te geven? Of gaat het om een meer fundamentele vorm van onderzoek, gericht op het bevorderen van de vormgeving aan het eigen leven door reflectie op wat daarin van belang is?

Ik deed nog een andere ervaring op met de rol van vrijheid in het bespreken van morele kwesties. Hier komt een ander aspect van vrijheid naar voren, namelijk vrijuit, open spreken. Als manager heb ik, ook eind jaren 90, een medewerker op staande voet ontslagen vanwege seksuele contacten met meerdere vrouwelijke cliënten. Dat veroorzaakte veel ophef in de organisatie en daarbuiten: verontwaardiging, ongelooft, heftige emotionele reacties, zoals boosheid en verdriet, binnen het team en erbuiten, bezoeken van de inspectie en vragen van de pers. In een nabespreking in het team van therapeuten, waar de ontslagen medewerker lid van was, werd het volgende besloten. In het vervolg worden in de cliëntenbespreking erotische, seksuele gevoelens richting een cliënt gemeld en besproken. Ik ben bij een aantal van die besprekingen aanwezig geweest als manager. Dat wat een therapeut feitelijk ervaarde jegens een cliënt en zijn gedachten hierover werden benoemd en verhelderd. Vervolgens werd onderzocht welke invloed die gevoelens en gedachten hebben op de hulpverlening en of de hulpverlening al dan niet overgedragen zou moeten worden aan een andere therapeut. Ik merkte dat de teamleden content waren met de gemaakte afspraak om eigen ervaringen met erotische, seksuele gevoelens jegens cliënten

open te bespreken, juist om te voorkomen dat grenzen overschreden worden.

Het onderwerp is hier *vrijuit of open met elkaar spreken* over eigen morele ervaringen. Dat leidt tot de volgende vragen: wat is vrijuit spreken precies? Waarom is het belangrijk in moreel beraad? Welke functie vervult vrijuit spreken in moreel beraad? Hoe kan de gespreksleider zien of er vrijuit met elkaar gesproken wordt?

De ethiek van Foucault

Een mogelijk antwoord op deze vragen vond ik in het late werk van de Franse filosoof Michel Foucault. In dat werk heeft hij het over de ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk en over de praktijk van het vrij en openhartig spreken, *parrèsia* in de Griekse oudheid.¹

Ik werd geraakt en geïnspireerd door Foucaults ethiek bij het lezen van een interview met hem onder de titel: *De ethiek van de zorg voor zichzelf als vrijheidspraktijk*.² Ethiek wordt in het interview verbonden met vrijheid in de verhouding tot zichzelf, een niet direct voor de hand liggende verbinding. Vrijheid geldt hier als voorwaarde voor ethiek, maar ook betekent ethiek de weldoordachte vorm die de vrijheid aanneemt. Vrij zijn impliceert dat men ten opzichte van zichzelf een bepaalde houding inneemt en leidinggeeft aan zichzelf. Foucault keert hier terug naar de klassieke oudheid, waar de Grieken en Romeinen nadachten over hoe zich goed te gedragen en hun vrijheid naar behoren in praktijk te brengen. Hij onderzoekt hoe we onszelf vormen als actieve morele subjecten. Actieve morele subjecten geven leiding aan zichzelf en laten hun handelen niet bepalen door datgene wat anderen zeggen. Welke waarde kan deze ethiekvisie hebben voor moreel beraad? Welke antwoorden geeft ze op de hiervoor gestelde vragen? Een vrijheidsopvatting die zich richt op de verhouding die we tot onszelf hebben en een opvatting over de mens als een actief moreel subject, ontbreken in de huidige theoretische visies op moreel beraad. Welk nieuw licht kunnen ze werpen op moreel beraad?

1 Zie: Michel Foucault: *De moed tot waarheid*. Boom, Amsterdam 2011 (MW); Michel Foucault: *The Government of self and others*, New York, 2010 (GSO); Michel Foucault: *Parrèsia. Vrijmoedig spreken en waarheid*. Uitgeverij Parrèsia, Amsterdam 2004 (P).

2 Michel Foucault: *Breekbare vrijheid. Teksten & interviews*. Boom/Parrèsia, Amsterdam 2004, blz. 186-190 (BV).

Naast de visie op ethiek als vrijheidspraktijk is er nog een ander concept in Foucaults ethiek dat van waarde kan zijn voor de theorie en praktijk van moreel beraad, namelijk *parrèsia*, dat wil zeggen vrij en openhartig spreken over de eigen morele ervaringen. Gespreksleiders moreel beraad zullen er doorgaans ook naar streven dat de deelnemers hun ervaringen openhartig met elkaar delen. Dit roept vragen op. Wanneer wordt er vrij en openhartig gesproken? Zijn er aanwijzingen te geven om het openhartige spreken te bevorderen? Welke functies kan openhartig spreken vervullen in moreel beraad? De ethiek van Foucault, waarin openhartigheid een belangrijke rol speelt, kan helpen deze vragen te beantwoorden. Ik zal er in hoofdstuk 2 en 3 verder op ingaan.

Ik hoop met dit boek bij te dragen aan de verdere ontwikkeling van de theorie en praktijk van moreel beraad. Daarbij ga ik uit van een gezichtspunt dat in de bestaande literatuur onderbelicht is, namelijk moreel beraad als ethisch onderzoek naar het morele subject. Dit gezichtspunt werk ik enerzijds theoretisch uit door te laten zien dat Foucault in zijn late werk ethiek benadert als een vrijheidspraktijk. Centrale begrippen daarbij zijn zelfzorg en *parrèsia*³ (vrijmoedig spreken).⁴ Ook werk ik het gezichtspunt van moreel beraad als ethisch onderzoek naar het morele subject praktisch uit via de beschrijving van en reflectie op een nieuwe gespreksmethode moreel beraad, de innerlijk kompas methode. Ik heb deze nieuwe methode, die onder andere is geïnspireerd door Foucaults ethiek, gedurende de afgelopen jaren in mijn werk als

- 3 Etymologisch gesproken betekent *parrèsia* ‘alles zeggen’. Het komt van de woorden *pan* (alles) en *rèma* (dat wat gezegd wordt). We spellen het begrip als *parrèsia*. Deze spelling wordt ook gebruikt door Foucault, Michel in *Vrijmoedig spreken en waarheid*. Sun, Nijmegen 1989 (herziene vertaling door Ineke van der Burg) (P). In andere werken komen we ook de volgende spelling tegen: *parrhesia*.
- 4 In dit boek maak ik voornamelijk gebruik van Michel Foucault: *Geschiedenis van de seksualiteit*. Boom, Amsterdam 2018 (GS); Michel Foucault: *Geschiedenis van de seksualiteit. Deel 2. Het gebruik van de lust*. Sun, Nijmegen 1984 (GL); Michel Foucault: *Geschiedenis van de seksualiteit. Deel 3. De zorg voor zichzelf*. Sun, Nijmegen 1985 (ZZ); Michel Foucault: *The Government of self and others. Lectures at the collège de France 1982-1983*. Palgrave Macmillan, New York 2010 (GSO); Michel Foucault: *The Hermeneutics of the subject. Lectures at the Collège de France 1981-1982*. Picador, New York 2005 (HS); Michel Foucault: *De moed tot waarheid. Het bestuur van zichzelf en de anderen II*. Boom, Amsterdam 2011 (MW); Michel Foucault: *Parresia. Vrijmoedig spreken en waarheid*. Sun, Nijmegen 1989 (P); Michel Foucault: *Breekbare vrijheid. Teksten & interviews*. Boom/Parrèsia, Amsterdam 2004 (BV); Rabinow, Paul: Michel Foucault. *Essential works of Foucault 1954-1984. Part two: Ethics*. Penguin Books, London, 1997 (EWF).

gespreksleider ontwikkeld. Met de uitwerking van een nieuw theoretisch perspectief op moreel beraad, in combinatie met een toepassing daarvan in de praktijk, beoog ik een aanvulling te bieden op bestaande theoretische visies en praktische methodieken, door de vorming van het morele subject centraal te stellen. Dat aspect is in andere benaderingen in mindere of meerdere mate impliciet aanwezig. Hiermee kan een onderwerp verhelderd worden dat van belang is voor moreel beraad in het algemeen.

Opzet

In hoofdstuk 1 bespreek ik uitgebreider de achtergronden van moreel beraad en drie gangbare gespreksmethoden: de Nijmeegse methode, de dilemmamethode en de socratische methode.⁵ Het hoofdstuk staat stil bij de gemeenschappelijke kenmerken en de verschillen, en dient als kader voor de introductie van een nieuw theoretisch perspectief op moreel beraad waarin de vorming van het morele subject centraal staat.

In hoofdstuk 2 behandel ik Foucaults ethiek van de zelfzorg als vrijheidspraktijk en het concept *parrèsia*. Via een analyse van centrale teksten uit het latere werk van Foucault worden kenmerken van subjectvorming en vrijmoedig spreken onderzocht.

In hoofdstuk 3 wordt de innerlijk kompas methode gepresenteerd. Ik geef een beschrijving van de methodische stappen en een reflectie op de methode vanuit Foucaults ethiek.

In hoofdstuk 4 wordt een casus besproken waarbij gebruik is gemaakt van de innerlijk kompas methode. Onderzocht wordt hoe de innerlijk kompas methode functioneert in de praktijk en hoe de methode deelnemers helpt bij de reflectie op hun morele ervaring en vorming van hun moreel kompas.

In hoofdstuk 5 wordt de methode gepositioneerd ten opzichte van de drie in hoofdstuk 1 besproken gespreksmethoden. Tevens wordt de meerwaarde van Foucaults ethiek en van de innerlijk kompas methode

5 Zie: Hans van Dartel & Bert Molewijk (2014); Bert Molewijk: *Op de goede manier aan ethiek doen. Van waaruit, waarom en waartoe moreel beraad?*, in: Tineke Abma, Merel Visse, Guy Widdershoven, Bert Molewijk, (red.) *Reflectie en participatie in de zorg* (hoofdstuk 2), Den Haag, Boom Lemma, (2010); *Tijdschrift voor gezondheidszorg en ethiek*, thematisch nummer 18(2), (2008); Leonard van Wijk, Bert Molewijk, *Moreel beraad: leren van je eigen mores*. In: *Sociale psychiatrie*, (2009, 13-24); Laura Hartman, Froukje Weidema, Guy Widdershoven, Bert Molewijk (2016); Menno De Bree & Eite Veening (2012); Edgar Karssing (2006).

Inleiding

voor de theorie en praktijk van moreel beraad besproken. Er komen ook drie thema's aan de orde die relevant zijn in het kader van Foucaults ethiek en moreel beraad met de innerlijk kompas methode en er wordt teruggeblikt op de twee ervaringen uit deze inleiding.

Hoofdstuk 1

Moreel beraad: drie gangbare gespreksmethoden

Inleiding

Voordat ik inga op het werk van Foucault en de grondslagen van zijn ethiek (hoofdstuk 2), bespreek ik in dit hoofdstuk de opkomst van moreel beraad, overeenkomsten en verschillen in beschrijvingen moreel beraad en een drietal gangbare gespreksmethoden. Nadat de overeenkomsten en verschillen vanuit de literatuur besproken zijn, onderzoek ik de grondslagen van drie gespreksmethoden, de Nijmeegse methode, de dilemmamethode en de socratische methode. Welke opvatting over ethiek wordt verondersteld en wat betekent dit voor het ethische onderzoek in moreel beraad? Ten slotte vergelijk ik de drie gespreksmethoden. Ik richt me daarbij op de visie op relevante waarden en normen, het antwoord op de morele vraag en de rechtvaardiging van het antwoord op de morele vraag of kwestie.

1.1 Achtergrond: de opkomst van moreel beraad

Moreel beraad heeft de afgelopen twee decennia een enorme vlucht genomen, zowel in de praktijk als op methodisch gebied. Moreel beraad staat voor diverse vormen van systematische ethische reflectie op concrete ervaringen. Het uitgangspunt is dat ethiek niet abstract is, maar alledaags en praktisch. Moreel beraad is ontstaan in de gezondheidszorg in de jaren '90 en heeft zich uitgebreid naar andere sectoren in de samenleving, zoals het onderwijs, defensie, het gevangeniswezen, de politiek, de rechtspraak en de bankwereld.¹ Om tegemoet te komen aan de behoefte om te reflecteren op de morele kanten van het werk en

1 De term moreel beraad wordt al eerder gebruikt binnen de theologie door J. Douma, hoogleraar (medische) ethiek, in 'Moreel beraad. Lessen ethiek' (1991) en heeft daar een andere betekenis. De lessen ethiek die gegroepeerd zijn rond thema's als ethiek in het algemeen, geloof en gebed, vertrouwen, verbond en verkiezing, zijn voorzien van (discussie)vragen en geschikt voor het onderwijs.

expertise op te bouwen zijn er diverse gespreksmethodes, stappenplannen, werkvormen en technieken ontwikkeld. Er is daarbij ook aandacht voor het theoretische kader van verschillende benaderingen van moreel beraad, zodat er een beter inzicht kan ontstaan in de fundamenteën van moreel beraad en de methodische stappen.² Voorbeelden zijn de principe-ethiek (met de bijbehorende methodiek van reflectief evenwicht) en de hermeneutische ethiek (waarin het gaat om perspectiefverheldering en horizonversmelting).³ Andersom kunnen praktijkervaringen een bijdrage leveren aan het doorontwikkelen van het theoretische kader van moreel beraad. Twee nota's hebben eind jaren '90 de basis gelegd voor een nieuw beleid inzake de behandeling van ethische vraagstukken in de gezondheidszorg.⁴ Er werd een ethiekstructuur ontwikkeld, de bespreking van casuïstiek in moreel beraad werd bevorderd, methodisch doorontwikkeld, breder ingezet (onder andere door het uit de ethische commissie te halen en dichter bij de werkvloer te organiseren) en verankerd in het kwaliteitsbeleid van instellingen. Dit laatste werd de afgelopen jaren nog eens versterkt doordat bij het accrediteren van gezondheidszorginstellingen steeds meer gevraagd wordt naar het aanbieden van moreel beraad.⁵ En er verzezen diverse opleidingen voor gespreksleider moreel beraad.⁶

- 2 Henk Manschot & Hans van Dartel (red.): *In gesprek over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk*. Boom, Amsterdam (2003); Hans van Dartel & Bert Molewijk: *In gesprek blijven over goede zorg. Overlegmethoden voor ethiek in de praktijk*. Boom, Amsterdam (2014); Laura Hartman, Froukje Weidema, Guy Widdershoven, Bert Molewijk: *Handboek Ethiek Ondersteuning*. NEON, Boom, Amsterdam (2016); Menno De Bree & Eite Veening: *Handleiding moreel beraad. Praktische Gids voor zorgprofessionals*. Van Gorcum, Assen (2012).
- 3 Ethiek is de reflectie op moraal. Ethiek is in het late werk van Foucault vrijheid in de zelfbetrekking, in de verhouding die je met je zelf hebt: een zelf-reflexieve vrijheid.
- 4 Raad voor de Volksgezondheid & Zorg: *Ethiek met beleid*. Zoetermeer, november (1999); College van Ethische en Levensbeschouwelijke Aspecten van de Zorgverlening NZF: Van Ethische Commissie naar Stuurgroep Ethiek. NZF, Utrecht (1998).
- 5 Het gaat onder meer om het keurmerk HKZ (Harmonisatie Kwaliteitsbeoordeling in de Zorgsector), NIAZ (Nederlands Instituut voor Accreditatie in de Zorg) kwaliteitsnormen voor zorginstellingen en JCI (Joint Commission International), de internationale JCI-accreditatie voor kwaliteit en patiëntveiligheid.
- 6 Onder meer vanuit Nyenrode, het VUmc, de toen nog geheten Katholieke Universiteit Nijmegen, de Universiteit Utrecht en Universiteit Groningen en de ISVW (Internationale School voor de Wijsbegeerte). Zie ook het